

ترجمه نوواژه‌ها

عباس امام

دانشگاه اهواز

یادی از زبان‌شناس، فرهنگ‌نویس و مترجم پرتلاش

شادروان دکتر محمد طباطبایی

زبان همچون دیگر پدیده‌های اجتماعی پدیده‌ای است دائماً در حال تحول. این تحول‌گاہ در دستگاہ آوایی و گاہ در دستگاہ نحوی یا واژگانی زبانها رخ می‌دهد. فرآیند این تحول، بطور کلی، فرآیندی نسبتاً کند است. منشأ تحول ممکن است برونی یا درونی باشد. برای مثال دستگاہ واژگانی زبان را در نظر بگیرید. هر روز بیش از صدها واژه گوناگون برای نامیدن اشیا و تعبیرات و مفاهیم جدید در زمینه‌های مختلف حیات بشری خلق شده و وارد زبانهای جهان می‌شوند و در همان حال، ولی شاید با سرعتی کندتر، دهها واژه از گردونه استفاده خارج می‌شوند. برای مثال اصطلاح non-restrictive در سال ۱۹۱۶ میلادی و واژه‌های null-hypothesis, non-standard بترتیب در سالهای ۱۹۲۳ و ۱۹۳۵ ساخته شده و وارد دستگاہ واژگانی زبان انگلیسی شدند (فرهنگ زبانشناسی کاربردی لانگمن). همچنین واژه‌های "واجشناسی"، "میان‌واکه‌ای" و "سایواک"، بترتیب معادل واژه‌های انگلیسی phonology و intervocalic, semi-vowel در سالهای اخیر وارد زبان فارسی شده‌اند. نمونه‌های فارسی و انگلیسی فوق‌الذکر تنها نمونه‌های معدودی هستند از صدها واژه‌ای که هر روز به نحوی روزافزون وارد زبانها می‌شوند. به این واژه‌ها اصطلاح neologism (نوواژه) اطلاق می‌کنند، اقلام واژگانی جدیدی که ساخته شده و تداول پیدا کرده‌اند و یا اقلام واژگانی موجودی که مفاهیم جدیدی یافته‌اند.

چگونگی پیدایش این نوواژه‌ها بطور عمده در ارتباط با بروز تحولات در شاخه‌های متعدد علوم است، از علوم انسانی گرفته تا محدوده وسیع و متنوع رشته‌های غیر علوم انسانی. بطور مثال می‌دانیم که در علوم و تکنولوژی بر اثر تحولات علمی پیوسته اشیا و یا فرآیندهایی کشف می‌شوند، و یا افکار و مسائل نوینی مطرح می‌شوند که اندک اندک اصطلاح خاصی برای نامیدن آنها به کار می‌رود (مثل باران اسیدی، یونیزه کردن، لیزر...) و بعد همین اصطلاحات خاص بتدریج وارد حوزه زبان می‌شوند. بگفته نیومارک

در واقع، تشخیص صحیح نوواژه‌ها کارمشکلی است، چراکه بسیاری از نوواژه‌ها بین دو قطب رایج شدن و فراموش شدن در نوسان هستند، و بسیاری از آنها عمری کوتاه دارند و از ابداعات فردی شناخته می‌شوند. اما آنچه بدیهی است این است که تعداد نوواژه‌ها به نحوی روزافزون در حال افزایش است و هر چه حساسیت و اطلاعات ما در مورد زبان افزایش می‌یابد متوجه می‌شویم که مقالات، کتابها و فرهنگ‌های لغت عمومی و تخصصی مربوط به نوواژه‌ها رواج بیشتری یافته‌اند. (ص ۱۴۰)

تا آنجا که به یادگیری و نیز آموزش ترجمه برمی‌گردد، به نظر می‌رسد که یکی از بزرگترین مشکلات دانشجویان به هنگام مطالعه متون تخصصی انگلیسی، تسلط بر نوواژه‌ها باشد. این گفته بخصوص در مورد دانشجویان رشته‌های علمی و فنی که کتابهای درسی آنها انباشته از نوواژه‌هاست صدق می‌کند. حال، با توجه به نکات فوق بهتر است ابتدا چند نوع از نوواژه‌ها را مشخص کنیم و بعد به طرح پیشنهادهایی چند در مورد چگونگی ترجمه آنها پردازیم. نیومارک (۱۹۸۲) نوواژه‌ها را به چند دسته تقسیم کرده است که مهمترین آنها عبارتند از:

الف - نوواژه‌های صوری (formal): یعنی واژه‌های کاملاً جدید، مثل واژه quark (در فیزیک) یا bite (در علم کامپیوتر) و ...

ب - شخص‌نام‌ها (eponyms): یعنی واژه‌های مبتنی بر اسامی خاص اشخاص و افراد مثل Hallidayan, Keynesian, Macadamize, Mesmerish و ...

ج - واژه‌های مشتق از ریشه‌ها، پیشوندها و پسوندهای یونانی و رومی مثل: bionecs, ophthalmologist, ionize, isomorph, television و ...

د - همانندهای نو، (new collocations)، یعنی ترکیبات مرکب از دو اسم، و یا صفت بعلاوه اسم، مثل norm- reference testing, acid rain, skilled worker, sexual harrassment و ..

ه - اختصارات (acronyms) ساخته شده از حروف آغازین یک عبارت مثل:

NATO (North Atlantic Treaty Organization)

FAO (Food and Agriculture Organization)

و - واژه‌های مرکب، مثل ترکیبات حاصل از دو یا بیش از دو اسم مثل tachygraph, eurocrat, meritocracy, motel و ...

امروزه هزاران واژه طبق فرآیندهای بالا ساخته می‌شوند و به زبانها راه می‌یابند. زبان فارسی نیز در معرض هجوم هزاران واژه از این نوع بوده و هست و به همین دلیل در شصت - هفتاد سال اخیر افراد و نهادهایی در کشور ما به مقابله با این هجوم و یافتن راه‌حلهایی برای آن همت گماشته‌اند که تلاشهای هر یک بی‌تردید ارزش خاص خود را دارد. با این همه، از آنجا که این افراد یا تشکیلات، دارای انگیزه‌های ناهمگون اجتماعی، فرهنگی و زمینه‌های تحصیلی متفاوت بوده‌اند، و از آنجا که این فعالیت‌ها با انگیزه‌های سیاسی - اعتقادی متفاوتی همراه بوده و نیز به علت فقدان یک رهیافت علمی نظام‌مند مورد

توافق همگان برای حل این معضل، بسیاری از مترجمان کشور ما برای ترجمه نوواژه‌های عمدتاً انگلیسی و یا فرانسه، بنابر تقسیم‌بندی دکتر طباطبایی (۱۳۶۵) (۲)، به یکی از گرایش‌های زیر متوسل شدند:

۱ - عربی‌گرایی: معتقدان به این گرایش عمدتاً کسانی بودند که در حوزه‌ها و مدارس قدیم تحت سیطرهٔ زبان عربی تحصیل کرده بودند و به همین علت، به گفته طباطبایی (۱۳۶۵)، ترجیح می‌دادند برای ترجمه واژه‌های انگلیسی و فرانسه مورد نظرشان مستقیماً از متون عربی آن زمان کمک بگیرند و بر اساس قواعد واژه‌سازی مرسوم در زبان عربی عمل می‌کردند، و بدین ترتیب واژه‌ها را چنین ترجمه می‌کردند، مثلاً:

geology: معرفت الارض (امروزه زمین‌شناسی)

thermometer: میزان الحرارة (امروزه دماسنج)

invertebrates: غیر ذوفقار (امروزه بی‌مهرگان)

court: محکمه (امروزه دادگاه)

psychology: علم النفس (امروزه روانشناسی)

۲ - غربی‌گرایی: پیروان این گرایش در زمینه واژه‌سازی غالباً روشنفکران و نیز تحصیلکردگان غرب بوده‌اند. این افراد که غالباً با زبانهای غربی (اغلب انگلیسی و فرانسه) آشنائی داشتند ولی سطح آشنائی آنها با زبان فارسی و استعدادهای بالقوه آن بسیار کمتر بود (و گاه بعضی از ایشان حتی از نظر فرهنگی نیز ملت خود را عقب مانده تلقی می‌کردند) معمولاً به جای معادل فارسی واژه بیگانه از خود آن واژه و یا صورت تعدیل شده‌ای از آن استفاده می‌کردند، چراکه به زعم آنان واژه‌های بیگانه ترجمه پذیر نبودند یا نیستند. برخی از این نوواژه‌ها بقرار زیر است:

اورزا ماژور برای ursa major (امروزه دب اکبر یا خرس بزرگ)

هیدرولوژی یا تیدرولوژی برای hydrologie (فرانسوی) (امروز آب‌شناسی)

فارنکس برای pharynx (امروزه حلق)

پنومونی برای pneumonia (امروزه ذات‌الریه)

ممان برای moment (امروزه گشتاور)

۳ - سره‌گرایی: در واکنش نسبت به دو گرایش افراطی فوق‌الذکر، گروه سومی در واژه‌سازی پیدا شد که اصطلاحاً سره‌گرایان نامیده می‌شوند. هدف سره‌گرایان آشنائی کامل از ریشه‌ها و پیشوندها و پسوندهای فارسی باستان و فارسی میانه بود. و بدینوسیله با این روش بیگانه‌های واژه‌های وضع شده توسط سره‌گرایان با پذیرش مردم عادی و حتی تحصیلکرده‌ها روبرو می‌شدند. طرفداران این گرایش بر استفاده از قواعد واژه‌سازی فارسی تأکید داشتند؛ واژه‌هایی که هرگز میان محافل علمی و بین مردم عادی رواج نیافتند. البته اگر بخواهیم منصفانه قضاوت کنیم، باید گفت که در هر صورت تعداد معدودی از واژه‌های ساخته شده توسط پیروان این گرایش امروزه متداول است چراکه این دسته واژه‌ها بر اساس

واژگان فارسی زنده هستند و نه واژگان و پیشوند و پسوندهای مرده زبان فارسی باستان. بطور نمونه می‌توان به مثالهای زیر اشاره کرد:

شهربانی برای امنیه (عربی) یا police station

گرانینگاه برای مرکز ثقل (عربی) یا center of gravity

آونگ برای پاندول یا pendulum

هنرهای زیبا برای صنایع مستظرفه (عربی) یا the fine arts

نکته قابل توجه این است که طی چند دهه اخیر طرفداران هر سه گرایش فوق برای جلوگیری از نفوذ واژه‌های خارجی به حوزه زبان فارسی تلاش می‌کرده‌اند. ولی این نکته را نباید فراموش کرد که در هر دوره خاص انگیزه‌ها و تمایلات فرهنگی و پشتیبانی‌های سیاسی خاصی باعث برجسته شدن یکی از این گرایشها در برابر دیگران شده است. کندوکاو و تجزیه و تحلیل دقیق و مفصل هر یک از این دیدگاه‌ها را شادروان دکتر طباطبایی (۱۳۶۵) در مقاله‌ای عمیق ارائه کرده و با روشی بسیار دقیق و نظاممند و مستدل به بررسی نقاط قوت و ضعف هر یک از آنها پرداخته است.

در این مقاله مفصل، دکتر طباطبایی بدلیل آشنایی عمیق با مسائل زبانشناسی نوین مرتبط با ترجمه، طرح کلی، ولی دقیق خود را در زمینه مقابله با نواژه‌ها، خاصه نواژه‌های غربی، ارائه داده است. نقطه قوت دیدگاه طباطبائی این است که وی با این مسئله به صورت تک بعدی (یعنی با تاکید بیش از اندازه بر یک عامل و عنصر دخیل در مسئله) برخورد نکرده، بلکه به صورتی نظام‌مند و در یک چهار چوب فراگیر به طرح و تحلیل مسئله پرداخته است. روش کار آن مرحوم به صورتی بوده که بنابر اقتضای مسئله ابتدا موانع متعدد اجتماعی، روانی و زبانی دخیل در این زمینه را مشخص کرده و سپس هر یک از موانع را بصورت جداگانه، ولی در یک چهار چوب منسجم، مورد بررسی و کندوکاو قرار داده است. این دیدگاه بر مبنای این فرض موجه زبانی است که از آنجا که زبان فارسی یک زبان زنده است، پس این زبان نیز، مثل دیگر زبانهای دنیا، یک نظام ارتباطی زاینده و پویا است که در مقایسه با دیگر زبانهای اروپایی و غربی به هیچوجه در بیان مفاهیم و نواژه‌های علمی کمبودی ندارد. در این زمینه ویژگیهای زیر در زبان فارسی دارای اهمیت ویژه‌ای هستند:

الف) گنجینه بالقوه غنی واژگان فارسی

ب) پیشوندها، پسوندها و ریشه‌های باستانی و نوین زبان فارسی

ج) الگوهای اشتقاقی و ترکیب‌سازی واژه‌ها

د) روشهای مختلف تغییر معنایی واژه‌ها، مثل تشبیه، استعاره، روابط مجازی و ...

شیوه دکتر طباطبایی در زمینه مقابله با نواژه‌ها عملاً بر چند اصل اساسی و چند روش عملی استوار

است. اصول اساسی این دیدگاه که در واقع رهنمودهایی اساسی است عبارتند از:

۱ - پذیرش واقع بینانه آن دسته نواژه‌های انگلیسی که زبان فارسی برای آنها معادلی نداشته و ندارد،

مثل قسمتهایی از واژه‌های زیر که زیر آنها خط کشیده شده است: (مشتق از اسامی خاص) nicotine, farad meter, voltage, bartholinithis.

۲ - اولویت دادن به معادلهای رایجتر بر معادلهای مبتنی بر ترجمه اجزاء تشکیل دهنده واژه یا ترجمه قرضی. این دیدگاه موضع معتدلتری در قبال حضور (وندهای) عربی در زبان فارسی داشته و به همین دلیل واژه‌هایی مثل واژه عربی مدار (circuit) را بعلت رواج عام آن بر واژه فارسی باستان (گردشگاه) ترجیح می‌دهد چراکه واژه (مدار) لفظی است که در فارسی معاصر کاملاً تداول یافته است.

۳ - اولویت دادن به واژه‌های ساخته شده بر اساس قواعد واژه‌سازی فارسی بر واژه‌هایی که بر اساس قواعد واژه‌سازی و الگوهای تصریفی زبانهای غربی ساخته شده‌اند. مثلاً در زبان فارسی بسیاری از واژه‌ها به صورت قیاسی خلق شده‌اند، مثل زرگر، مسگر، کارگر، آهنگر و ... پس ما نیز می‌توانیم از همین شیوه استفاده کنیم و برای بعضی نوواژه‌های غربی معادل فارسی بسازیم. مثلاً

بقیاس سبزینه برای chlorophyll می‌توان نوواژه‌های فارسی زیر را پیشنهاد داد:

زردینه برای xanthophyll

سرخینه برای rhodophyll

زرینه برای chrysophyll

و یا به قیاس روانپزشکی برای psychiatrics می‌توان نوواژه‌های فارسی زیر را پیشنهاد کرد:

کودک پزشکی برای pediatrics

پیر پزشکی برای geriatrics

پوست پزشکی برای dermatrics

زن پزشکی برای gynychology

۴ - بافت‌گذاری (contextualization) نو واژه‌های فارسی. بر اساس این اصل، زمانی که معادلهای فارسی انتخاب شدند، بهتر است آنها را در سطوح مختلف متن - عبارت، بند، جمله، مثال و ... بکار برد تا مشخص شود که آیا ساخت آنها با ساخت نحوی، معنایی، و واج‌آرایی (photiotactic) فارسی انطباق دارد یا خیر. این نکته از این روی حائز اهمیت است که بسیاری از نوواژه‌های ساخته شده در فارسی به علت عدم تطابق با این اصل نتوانسته‌اند رواج یابند؛ یعنی شاید نوواژه پیشنهادی در یک حالت جدا و انتراعی، جالب جلوه کرده باشد ولی در کاربرد عملی در سطح جمله و عبارت ایجاد اشکال کرده باشد. دکتر طباطبایی در این مورد به ترجمه واژه morpheme به تکواژ اشاره می‌کند و می‌گوید شاید این واژه در حالت انفرادی معادل مناسبی به نظر آید اما در سطح عبارتی مثل یک تکواژی یا تک تکواژی برای monomorphemic دشوار است که بتواند مقبولیت عام پیدا کند، چراکه توالی دو واژه مثل یک و تک با تکواژ ایجاد حشو میکند.

بر اساس این چهار اصل است که شیوه‌های زیر برای ساختن نوواژه‌های فارسی پیشنهاد می‌شود.

الف - معادل‌یابی: منظور از معادل‌یابی، یافتن واژه‌ای است فارسی (خواه فارسی سره و خواه غیر سره) که معنی و مفهوم آن با نواژه خارجی برابر باشد. بطور نمونه، ما در زبان فارسی دیر زمانی است که اصطلاح اسهال خونی را در برابر dysentery داریم و همین طور واژه‌های زیر را در برابر واژه‌های غربی آنها:

air conditioner	کولر گازی برای	diabetes	مرض قند برای
ursa mijor	دب اکبر برای	refrigerator	یخچال برای
		cancer	سرطان برای

به نظر می‌رسد این شیوه بهترین راه ترجمه نواژه‌های خارجی به فارسی باشد چرا که معادل‌های نواژه‌ها در این شیوه با اصطلاح وطنی هستند و به این دلیل خیلی زود در جامعه پذیرفته می‌شوند. ب- واژه آفرینی دخیل (loan creation): بنابراین شیوه، یک واژه علمی یا فنی با توجه به معنی آن به فارسی برگردانده می‌شود، اما این کار با ملاحظه و مراعات کاربرد عناصر بومی و الگوهای واژه‌سازی فارسی صورت می‌گیرد.

این شیوه واژه‌سازی و معادل‌یابی معمولاً بر اساس ویژگیهای برجسته پدیده‌ای است که می‌خواهیم برای آن واژه بسازیم. این ویژگیها شامل ابعاد و اندازه پدیده، رنگ، خواص، کارکرد، و یا شباهت آن با دیگر پدیده‌ها و ... می‌باشد. بعضی نواژه‌های فارسی که به این شیوه ساخته شده‌اند عبارتند از:

fossil	سنگواره برای	pollintion	گرده افشانی برای
tendon	زردپی برای	festival	جشنواره برای
gill	آبشش برای	satelite	ماهواره برای

چنین معادل‌هایی بر اساس قواعد واژه‌سازی در زبان فارسی هستند و به همین دلیل به نظر می‌رسد که به سرعت در بین تحصیلکرده‌ها و غیر متخصصین رواج می‌یابند.

ج - ترجمه دخیل (loan translation یا calque): یکی دیگر از شیوه‌های ترجمه نواژه‌های غربی تعویض هر یک از عناصر سازنده آن نواژه با معادل هم معنای آن در زبان فارسی است که اصطلاحاً این شیوه را ترجمه قرضی نامیده‌اند.

پس اگر بخواهیم به این شیوه واژه‌سازی کنیم ابتدا واژه را به عناصر سازنده آن تجزیه می‌کنیم، سپس معادل فارسی هر یک از عناصر سازنده آن نواژه را می‌یابیم و بالاخره معادل‌های فارسی عناصر سازنده واژه را بر طبق اصول و قواعد واژه‌سازی فارسی مرتب می‌کنیم.

- 1- thermo(دما)meter.....(سنجیدن)دماسنج
- 2- soma(خواب)ambulation.....(گشتن) خوابگردی
- 3- hystes(رَجم)ectomy.....(قطع کردن) قطع رَجم
- 4- omni(همه)vorous.....(خوردن) همه چیز خوار

در زمینه آموزش ترجمه، چنین به نظر می‌رسد که روش ترجمه دخیل یکی از ساده‌ترین و آسانترین راه‌های ترجمه نواژه‌ها است. با این شیوه می‌توان تعداد زیادی از نواژه‌های علمی را براحتی به فارسی برگرداند و از این راه به غنای واژگانی زبان فارسی کمک کرد. متأسفانه برخی افراد و تشکیلات آنچنان با این شیوه واژه‌سازی مخالفت می‌کنند که در عمل از اقدام به واژه‌سازی سر باز می‌زنند و زبان فارسی را در این معرکه چون زبانی بی‌پناه رها می‌کنند. ولی شاید دیدگاه خزاعی فر (۱۳۷۰) در این مورد منطقی‌تر و مستدل‌تر باشد که ترجمه دخیل را به تیغ دو دم تشبیه کرده است:

ترجمه قرضی پدیده‌ای عام است و زائیده برخورد زبانها و فرهنگ‌هاست. پدیده‌ای است کاملاً طبیعی و ناگزیر که در غنا بخشیدن به نظام واژگانی و دستوری زبان نقشی حیاتی دارد. ترجمه قرضی نیگی دودم است. در کاربرد این روش باید احتیاط کرد و تا حدی وسواس نشان داد. درست است که ترجمه قرضی می‌تواند به غنای فارسی کمک کند، اما چون در ترجمه قرضی نیاز نیست که مترجم خلاقیتی از خود نشان بدهد، ممکن است از امکانات و قابلیت‌های بیانی زبان فارسی غافل بماند و بی‌جهت واژه و تعبیر قرض کند و در نتیجه نتواند با خواننده ارتباط برقرار کند. (ص ۲۵)

بنابراین از آنجا که بی‌تردید این هجوم اعلام شده ولی گسترده و فراگیر همچنان بی‌وقفه ادامه خواهد یافت، بهتر است مترجمان با نگرشی فارغ از هر گونه تعصب ولی در عین حال مستدل و نظام‌مند به مقابله با این یورش نه چندان زیانبار برخیزند.

منابع:

- ۱ - طباطبایی محمد (۱۳۶۵) روش‌های مقابله زبان فارسی با واژه‌های علمی، در زبان فارسی، زبان علم: مجموعه سخنرانی‌های دومین سمینار نگارش فارسی. مرکز نشر دانشگاهی.
- ۲ - خزاعی فر، علی (۱۳۷۰) تکنیک‌های هفت‌گانه ترجمه، فصلنامه مترجم، سال اول، شماره سوم پاییز ۱۳۷۰.

3. Longman Dictionary of Applied Linguistics (1987). Jack Richards et al. Longman Group Limited.
4. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. London: Prentice-Hall International.